

مسجد و انقلاب اسلامی

همت ابراهیمی

نام کتاب: مسجد و انقلاب اسلامی

مؤلف: رضا شریف پور

ناشر: مرکز اسناد انقلاب اسلامی

چاپ: اول ۱۳۸۰

تیراژ: ۳۰۰۰

قیمت: ۱۲۰۰ تومان

صفحات: ۲۹۲

قطع: وزیری

فهرست مطالب:

مقدمه

پیشگفتار

بهره نخست: کلیات

فصل اول: رهیافت های تئوریک

گفتار اول: تئوری های انقلاب اسلامی

نظریه مدرنیزه کردن

نظریه عقب ماندگی

نظریه بحران جنگ ها

نظریه توطئه

نظریه بحران اقتصادی

نظریه دیکتاتوری و استبداد

تئوری اسلام ستیزی و اسلام زدایی

گفتار دوم: تئوری ارتباطات

الف) منطق موزاییکی

ب - نظریه تونیس

گفتار سوم: ارتباط جامعه شناختی تئوری های بیان شده با موضوع

و ضرورت آن

گفتار چهارم: مذهب و تحولات سیاسی

مذهب و تحولات سیاسی ایران

گفتار پنجم: تبیین مدل تئوریک عناصر کارکردی مساجد و

بعضی از اعضای یک گروه نهاده شده باشد. نقشهای اجتماعی دینوعند: نقش محول و نقش محقق. نقش محول عبارت است از نقشهایی که جامعه برای هر کس تعیین می کند؛ مثل جنس، قد و ... نقش محقق نقشی است که عملاً به وسیله فرد اجرا می شود و موافق امکانات خود و به صورت همکاری یا ضدیت با دیگران، دخالت می ورزد و نقشهای جدیدی برای خود تعیین و اکتساب می کند.

جامعه شناسان بیش از همه بر سر معنی کار، وظیفه و نقش برای کارکرد تأکید می کنند. به عبارت دیگر فونکسیون عبارت از کارکردی است که هر پدیده در نظام اجتماعی دارد. کارکردها به مثبت و منفی و از سویی دیگر به آشکار و پنهان تقسیم می شوند.

انقلاب ها، ریشه در نهادها، تشکلات و اجتماعاتی دارند که باعث جرقه، تشدید، تحریک و سازماندهی می شوند.

انقلاب اسلامی ایران نیز از این قانون عمومی مستثنا نبوده و پیوسته مراکز و پایگاههایی با کارکردهای مختلف وظیفه سازماندهی حرکت های مردمی را برعهده داشتند. به راستی این پایگاه های مهم و مذهبی در چه محلهایی بودند، کارکردها و سهمشان در مراحل مختلف چه بود و تا چه اندازه در انقلاب مؤثر بودند؟ هدف از تحقیق حاضر، شناخت همین پایگاه ها، نقش اجتماعی و وظیفه و کارکردهای آنها و تدوین مجموعه ای منسجم از آنها جهت آگاهی نسل جوان کشور است، ویژگی بارز این تحقیق، فراگرد بین رشته ای آن است، چه این که حداقل در میدان سه رشته علمی گام نهاده و پیوسته در تمامی مراحل، ارتباط منطقی بین این سه رویکرد را در نظر داشته است. از یک سو موضوع، بررسی و مطالعه اعیان خاص جامعه شاختی از قبیل نهادهای دینی همچون مساجد و روابط بین آنهاست که بر دیدگاه های علمی جامعه شناسی دین تأکید دارد و از سوی دیگر که «تأثیر متقابل عناصر تشکیل دهنده این نهادها را به عنوان نیروهای اجتماعی (همچون امام جماعت، مأمومین و ...) بر قدرت دولتی و بالعکس مطالعه می کند.» پس از معر جامعه شناسی سیاسی نیز گذر کرده است و بالاخره چون این تأثیر و تأثر را در بستر تاریخی و برهه ای خاص از زمان، همزمان با بروز پدیده اجتماعی مهم چون «انقلاب اسلامی» بررسی و کنکاش می کند و در واقع ظرف زمانی این تحقیق، بستر تاریخی انقلاب اسلامی می باشد، از جامعه شناسی انقلاب نیز بی بهره نشده است.

در نهادهای مذهبی همچون مساجد، پیوسته گروه هایی از مسلمانان با تشکیل سازمان های غیررسمی در جهت تحقق اهداف متعالی اسلام انقلابی کوشا بودند و در راستای عینیت بخشیدن به برخی کنش های اجتماعی پیوسته همچون همکاری، همیاری و دگرباری و نیز طرد و نفی کنش های اجتماعی گسسته ای چون رقابت و ستیزه تلاش می کردند و همین تلاش ها گاهی منجر به شکل گیری و بروز خیزش ها و حرکت ها و مخالفت هایی بر ضد رژیم ها حاکم می شد. مجموعه حاضر در ۲ بهره و ۷ فصل تدوین شده است:

بهره یکم که به کلیات اختصاصی دارد شامل ۳ فصل است که در فصل اول به رویکردها، مبادی و دیدگاه های نظری در خصوص انقلاب اسلامی و ارتباطات، ضرورت و ارتباط جامعه شناسی تئوری ها با موضوع، تحولات سیاسی و ارتباط آن با مذهب و تبیین مدل تئوریک انقلاب اسلامی ایران پرداخته است.

فصل دوم به ارائه پیشینه ای از مسجد تعلق دارد که به کارکردهای اولیه مساجد صدر اسلام، بیان مؤلفه های کارکردی مساجد، دیدگاه کارکرد گرایانه قرآن نسبت به مسجد و ارائه سیر تحول و تطور کارکرد مساجد اختصاص یافته است.

در فصل سوم به طور بسیار مختصر و گذرا به مهمترین علل و

نظریه های انقلاب اسلامی

فصل دوم: پیشینه مسجد

گفتار اول: مساجد صدر اسلام و ایران و جایگاه و کارکردهای آنها

مسجد فهرج یزد

مسجد جامع نائین

مسجد تاریخانه دامغان

گفتار دوم: مسجد و مؤلفه های کارکردی آن

گفتار سوم: دیدگاه کارکرد گرایانه قرآن نسبت به مسجد

گفتار چهارم: سیر تغییر، تطور و تکامل کارکردی مساجد

فصل سوم: پیش زمینه ها و علل پیدایش و شکل گیری انقلاب

اسلامی

گفتار اول: اصلاحات ارضی و انقلاب سفید شاهانه

گفتار دوم: لایحه انجمن های ایالتی و ولایتی

گفتار سوم: قیام ۱۵ خرداد

گفتار چهارم: کاپیتولاسیون

گفتار پنجم: جشن های ۲۵۰۰ ساله

گفتار ششم: درج مقاله توهین آمیز نسبت به امام در روزنامه

اطلاعات

گفتار هفتم: زنجیره جهلیم ها

بهره دوم: کارکردهای مساجد

فصل چهارم: کارکردهای اجتماعی - اقتصادی

گفتار اول: کارکردهای اجتماعی

گفتار دوم: کارکرد اقتصادی

فصل پنجم: جایگاه و کارکردهای سیاسی - نظامی

گفتار اول: کارکردهای سیاسی مساجد

تجمع های سیاسی

کارکرد تعیین صلاحیت مکتبی و کفایتی

مبارزه منفی

جایگاه و کارکرد مساجد و نهادهای مذهبی بازار در انقلاب

بزرگداشت ها

گفتار دوم: کارکردهای نظامی

پایگاه های ارتباطی و کاربرد اطلاعات در مسائل امنیتی

فصل ششم: کارکردهای فرهنگی - هنری

گفتار اول: کارکرد فرهنگی

جایگاه و کارکرد آموزشی

کارکرد اخلاقی - تربیتی

جایگاه و کارکرد تبلیغی و اطلاع رسانی

گفتار دوم: کارکرد هنری

فصل هفتم: کارکردهای منفی مساجد

نتیجه گیری و تجزیه و تحلیل

ضمائم: اسناد، مصاحبه ها

تجزیه و تحلیل نمونه های آماری تحقیق میدانی (مصاحبه ها)

منابع و مأخذ

کتاب

منابع خارجی

مجلات، نشریات و مقالات

اسناد و مدارک و مصاحبه ها

فهرست اسناد

عکسها

نقش اجتماعی عبارت است از فعالیت معینی که برعهده یکی یا

- بکارگیری
- علوم مختلف که
- در پارادایم های
- متفاوت بوجود
- آمده اند در
- تحلیل پدیده های
- واحد با هویتی
- مستقل به
- گونه های عمل
- خواهند کرد که
- تصویر کاملی از
- علل و عوامل
- مؤثر از موضوع و
- شرایط پیرامونی
- آن به دست
- نمی آید.

پیش زمینه های پیدایش و شکل گیری انقلاب اسلامی و عوامل پیروزی انقلاب اسلامی اشاره شده است.

بهره دوم با عنوان جایگاه مساجد در دوران انقلاب اسلامی، فصل های چهارم تا هفتم را دربرمی گیرد. کارکردهای اجتماعی - اقتصادی، سیاسی - نظامی، فرهنگی - هنری و کارکردهای منفی مساجد و در انتها، در قسمت نتیجه گیری، تحلیلی از مسائلی و داده های تحقیق ارائه شده است.

لازم است درخصوص مصاحبه های انجام شده که در بخش ضمیمه آمده است نکاتی را بیان کنم:

- نمونه های آماری برای مصاحبه، از میان افراد مطلع، صاحب نظر، معتمد و انقلابی برگزیده شده است؛ یعنی آنهایی که موقعیت سخت دوران انقلاب را درک کرده و در میدان مبارزه، حاضر و فعال بوده اند.

- مساجدی که برگزیده شده اند از مراکز و پایگاه های مهم تهیج، تحریک و پشتیبانی فکری و مادی انقلاب بوده اند.

- جامعه آماری، مساجد شهر تهران است و از این میان با استفاده از نمونه گیری منطقه ای (ناحیه ای یا خوشه ای)، منطقه شمال تهران و نیز چند مسجد در مرکز شهر گزینش شده اند و آن مساجد عبارتند از: مسجد قبا، مسجد همت، حسینیه ارشاد، مسجد ترکها (آذربایجانیه)، مسجد سیدعزیزالله، مسجد هدایت و مسجد جامع کرج.

مساجدی دیگر نیز بنا به ضرورت موضوعی و مطالعاتی که از آنها اسناد و مدارکی در آرشیو اسناد ساواک موجود بوده است مورد بررسی و مطالعه قرار گرفته اند که برخی از آنها در تهران و برخی در دیگر شهرستان ها بوده اند.

در تهران مساجدی چون: نازمک، مسجد دانشگاه تهران، مسجد لرزاده، مسجد شاه (امام) پامنا، مسجد ارک، مسجد سرای امین حضور (پایگاه اصلی و اولیه هیأت های مؤتلفه اسلامی)، حسینیه اصفهانی ها، الجواد و موسی بن جعفر.

در قم، مساجد: اعظم، حاج غضنفر، امام حسن عسکری، در اصفهان، مساجد: شاه، شیخ لطف الله و بازار کفاش ها.

در مشهد، مساجد: کرامت، گوهرشاد، صاحب الزمان، آقا حسین (بناها) مقبل، حاج ملاهاشم و بختیاری.

در تبریز، مساجد: باب الحوائج، امام صادق، میرزالیوسف (قیزلی) شعبان، در گرمسار، مسجد جامع.

مسجد جامع کرج، مساجد صاحب الزمان، جامع، میدان و نصیر نجف آباد، مسجد جامع سمنان، مسجد شاه قزوین، مسجد ارک و جامع نیشابور و برخی مساجد دیگر.

گزینش این تعداد مسجد برای پژوهش که به خاطر محدودیت زمانی و نیروی انسانی صورت گرفته، به هیچ وجه به منزله کم کاری و یا عدم شرکت و فعالیت دیگر مساجد و مراکز سازماندهی در دوران انقلاب نمی باشد؛ بلکه گفتار «تو خود حدیث مفصل بخوان از این مجمل» را عینیت می بخشد.

نقد و بررسی

۱ - فراگرد بین رشته ای

مؤلف محترم در پیشگفتار کتاب اینگونه آورده است:

«ویژگی بارز این تحقیق، فراگرد بین رشته ای آن است، چه اینکه

حداقل در میدان سه رشته علمی گام نهاده و پیوسته در تمامی مراحل، ارتباط منطقی بین این سه رویکرد را در نظر داشته است. از یک سو موضوع، بررسی و مطالعه اعیان خاص جامعه شناختی از قبیل نهادهای دینی همچون مساجد و روابط بین آنهاست که بر دیدگاه های علمی جامعه شناسی دین تأکید دارد و از سوی دیگر که تأثیر متقابل عناصر تشکیل دهنده این نهادها را به عنوان نیروهای اجتماعی همچون امام جماعت و مأمومین و ... بر قدرت دولتی و بالعکس مطالعه می کند. پس از معبر جامعه شناسی سیاسی نیز گذر کرده است و بالاخره چون این تأثیر و تأثر را در بستر تاریخی و برهه ای خاص از زمان، همزمان با بروز پدیده های اجتماعی مهم چون انقلاب اسلامی بررسی و کنکاش می کند و در واقع بستر تاریخی انقلاب اسلامی می باشد از جامعه شناسی انقلاب نیز بی بهره نشده است.»

فراگرد بین رشته ای در مطالعات اجتماعی شامل بکارگیری علوم مختلف و مورد نیاز در تحقیق و بررسی های علمی پیرامون پدیده های گوناگون جامعه است. بکارگیری علوم مختلف که در پارادایم های متفاوت بوجود آمده اند در تحلیل پدیده ای واحد با هویتی مستقل به گونه ای عمل خواهند کرد که تصویر کاملی از علل و عوامل مؤثر از موضوع و شرایط پیرامونی آن به دست نمی آید.

آنچه که در مغرب زمین و بالطبع در علوم دانشگاهی رایج تحت عنوان جامعه شناسی در گرایش های مختلف مورد بحث و بررسی قرار می گیرد مجموعه دانش هایی است که مبتنی بر فلسفه مادی حاکم بر اندیشه و عمل تولیدکنندگان آنهاست. غرب پس از دوره نوزایی (رنسانس) حضور معنویت و خداوند را در مصادلات کاربردی اداره جوامع بجز در امور جزئی و فردی منع نمودند.

تولد، رشد و توسعه علوم در فضای بی خدایی روش علوم را به نحوی سامان داد که امور غیر حسی و معنوی از دایره علوم بیرون رانده شد. اینگونه است که علوم اجتماعی رایج در دانشگاه ها از تحلیل معنویت، دین به معنای واقع کلمه، خداوند و ارتباطات فیمابین آنها عاجز است. لذا باید از مؤلف محترم پرسید که فراگرد بین رشته ای در جامعه شناسی در تحلیل رهیافت های تئوریک مساجد و انقلاب اسلامی، بیان کننده چه مفهومی است؟ آیا استکبار جهانی که هم اکنون علم، تکنولوژی و محصولات مورد نیاز زندگی بشر را تولید می نماید، با تمام توان علمی و عملی سعی بر عدم پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ ننمود؟

تلاش و کوشش بسیار دشمن در استفاده از تئوری ها و نظریه های مختلف جامعه شناسی به منظور شناخت فرآیند انقلاب اسلامی و مقابله با آن بر هیچ کس پوشیده نیست. اگر مجموعه تئوری های جامعه شناسی در راه تحلیل انقلاب اسلامی و ساختار متناسب با آن مانند مساجد، دارای کارآمدی مناسبی بود، دشمن از آن در راه مبارزه بی امان با پیام بیداری اسلامی سودمی جست. تمام وحشت جهانخواران از انقلاب اسلامی از این جهت است که نمی توانند تفسیر دقیقی از ماهیت انقلاب اسلامی ارائه نمایند و نگران از تئوریزه شدن مبانی آن به عنوان کارآمدی جدید اداره نظام های اجتماعی هستند. بنابراین فراگرد بین رشته ای که موضوع آنها بررسی روابط الهی موجود بین پدیده های اجتماعی نیست نمی تواند مکانیسم واقعی رخداد وقایع مهم بشری را تبیین نماید. به عبارتی تلاش و تکاپوی علمی در این راستا نوعی تحلیل در خلأ و ایستایی در حرکت است.

ضمناً تحلیل علمی ارائه شده باید بتواند برپایه فلسفه تکامل و فلسفه تاریخ حضور مساجد را از بدو حضور در جامعه اسلامی تاکنون تحلیل نماید که قطعاً نظریات موجود در جامعه شناسی از ارائه آن عاجزند.

• نظریات ارائه شده در عین قهور و بروز انقلاب اسلامی به مقفغ خاصی از زمان عنایت دارد و این در حالی است که همه امور باید بر اساس فلسفه تکامل و فلسفه تاریخ تحلیل شوند.

۲ - تئوری‌های انقلاب اسلامی

مؤلف محترم نظریات مدرنیزه کردن، عقب‌ماندگی، بحران جنگ‌ها، توطئه، بحران اقتصادی، دیکتاتوری و استبداد، اسلام‌ستیزی و اسلام‌زدایی را به عنوان علل سقوط رژیم پهلوی مطرح نموده است که برپایه منطق موزاییکی مک لوهان و نظریه تونیس و ارتباطات بین‌تئوری‌های مختلف در کنار تحولات دین و سیاست استوار است.

در صفحه ۲۶ کتاب اینگونه آمده است: «دین اسلام صرفاً یک دین عبادی نیست بلکه نظریه‌های سیاسی و حقوقی ارائه داده است.»

مؤلف محترم دین را حاوی نظریه‌های سیاسی و حقوقی می‌داند، لکن در بررسی رهیافت‌های تئوریک علل بروز انقلاب اسلامی هیچ اثری از دیدگاه اسلامی و تئوری‌های آن نیست. پارادوکس موجود از یک سفر ناشی از علاقه وافر مؤلف محترم به اسلام و دین و از سوی دیگر به پای‌بندی روشی به جامعه‌شناسی نوین است که خود مؤید نوعی گسست تئوریک بین نظر و روش‌های علمی محققین مسلمان است.

نظریات ارائه شده در علل ظهور و بروز انقلاب اسلامی به مقطع خاصی از زمان عنایت دارد و این در حالی است که همه امور باید بر اساس فلسفه تکامل و فلسفه تاریخ تحلیل شوند. بر این اساس ظرفیت تاریخی تحقق انقلاب اسلامی و حضور دین در صحنه عمل اجتماعی پیشینه‌ای از صدر اسلام تاکنون دارد. تلاش‌های بزرگان دینی طی قرن‌ها برای حفظ دین و تغییرات تکاملی علوم پیرامونی آن در شکل‌گیری انقلاب اسلامی اثری قاطع دارد که باید در مطالعات اجتماعی مربوط به انقلاب اسلامی مورد توجه قرار گیرد. غفلت عموم محققین علوم اجتماعی از این امر به علت تفاوت فلسفه تکامل و فلسفه تاریخ علوم تکوین یافته در مغرب زمین و دیدگاه اسلام است. بنابراین بررسی علل واقعی و شامل بوجود آمدن انقلاب اسلامی در عصر حاضر بجز علل حسی و مقطعی از عهده علوم اجتماعی خارج است. ضعف و زبونی دستگاه تولید علم استکباری در تحلیل فرآیندهای حاکم بر انقلاب اسلامی که از شکست‌های پیاپی مواضع و عمل‌کردهای آنها بوضوح دریافت می‌شود، بر هیچ‌کس پوشیده نیست.

۳ - دین‌ستیزی و اثر مساجد

مؤلف محترم از میان نظریه متعدد در باب علت تحقق انقلاب اسلامی، دین‌ستیزی را به عنوان متغیر اصلی ارائه می‌نماید و کارکرد مساجد را به عنوان عمده‌ترین عامل در راه مبارزه بادی‌ستیزی رژیم می‌داند و سعی بر تحلیل نقش‌آفرینی مساجد در پیروزی انقلاب اسلامی بر مبنای آن دارد.

تاریخ گواه این موضوع است که بعد از حکومت نبوی و علوی، حاکمان جور با شیوه‌های مختلف به حوزه دین ضربه زدند و شاید اندک باشند آنانکه قصد اصلاحی داشته‌اند. اهتمام برخی از سلاطین ظالم بر نابودی اسلام دقیقاً زمانی انجام شده است که مساجد در جامعه آنها حضور داشته است. به عبارت دیگر موقعیت مکانی مساجد به خودی خود موجب تحرک مردم علیه رژیم پهلوی نبوده است لکن آنچه که در شکل‌گیری انقلاب اسلامی نقش اساسی داشت مهیا شدن نرم‌افزاری در عرصه فکر و اندیشه مردم ایران بود که در مساجد بهم پیوست و گسترش یافت.

ضمناً بررسی رابطه علت و معلولی در پدیده‌های اجتماعی به جهت حاکمیت جبر بر آن قابل تحلیل نیست. اگر هر دین‌ستیزی موجب انقلاب می‌شود در بسیاری از کشورهای اسلامی ستیزه با دین در

دستور کار حکام جور قرار دارد در حالی که ضرورتاً انقلابی در آنها محقق نمی‌شود.

مؤلف محترم در صفحه ۴۱ اینگونه آورده است: «قرآن کریم مسجد اول را کار کرد تقوا و رضوان خدا و نهاد دوم را کارایی ناکامی و افتادن به پرتگاه سقوط به آتشی که مظهر خشم مردم و خالق جهان است نمی‌شناسد.»

در نظریه‌های جامعه‌شناختی که به عنوان رهیافت تئوریک انقلاب اسلامی در کتاب از آن یاد شده است هیچگونه نام و یادی از تقوی و عقوبت جهنم به چشم نمی‌خورد.

۴ - مؤلفه‌های کارکردی مساجد

مؤلف محترم مؤلفه‌ها و متغیرهای کارکردی مساجد را در دوران انقلاب اسلامی به ۸ نقش سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، عاطفی، نظامی، اقتصادی، تأمین، ایدئولوژیکی تقسیم نموده است. در مورد این تقسیم‌بندی ظاهراً سلسله مراتب مفهومی تقسیمات دارای انسجام درونی نیست. برای مثال می‌توان از مؤلفه‌های اجتماعی نام برد که اهم از همه تقسیمات است در حالی که در کنار سایر مؤلفه‌ها قرار دارد. ضمناً سهم تأثیر متغیرها در شکل‌گیری انقلاب اسلامی مشخص نمی‌باشد.

ضمناً می‌توان مؤلفه‌های دیگری نیز از روی سلیقه مانند مؤلفه‌های هنری، فکری، تشویقی، پرورشی، تاریخی و ... بدان افزود که در این صورت موضوع بحث تغییرات جدی را شاهد خواهد بود. لذا روش تقسیمات و مدل ارائه متغیرها و مؤلفه‌ها جامع و مانع نیست و نمی‌تواند همه ابعاد موضوع را بوضوح مطرح نماید.

نکته بسیار مهم در تبیین مؤلفه‌ها باید بدان اشاره کرد ایستا بودن آنها در گذر زمان و مکان است. به عبارت دیگر مدل ارائه شده قابلیت تحلیل روند تکاملی کارکردهای مساجد را ندارد. بنابر مدل ارائه شده مساجد زمانی به جایگاه اصلی خود بازمی‌گردند که دین‌ستیزی در جامعه مجدد تحقق یابد. چرا که رابطه علی بین دین‌ستیزی و کارکردهای اجتماعی مساجد مورد تأکید قرار گرفته است. مدلی می‌تواند ادعای خود را به اثبات برساند که قادر به تحلیل تغییرات کارکردهای مساجد در دوره‌های مختلف حیات آن باشد و این به طور مسلم از مدل استنباط می‌شود که ظاهراً مأموریت مساجد با پیروزی انقلاب اسلامی به پایان رسیده است و از آن پس به زیست در خلأ خواهند پرداخت.

۵ - تحلیل و تبیین کارکرد گرایانه نتایج

مؤلف محترم رویکردهای مدل تئوریک عناصر کارکردی و جایگاه مسجد را علت‌شناسی، مردم‌شناسی، نمونه پژوهی و دین‌ستیزی می‌داند. رویکرد علت‌شناسی به واسطه محکومیت به جبر خلاف روابط اختیاری جوامع و پدیده‌های اجتماعی است. رویکرد مردم‌شناسی نیز از دیدگاه مکاتب جامعه‌شناسی مغرب زمین به صورت گزیده برداری مورد بررسی قرار گرفته است. رویکرد نمونه پژوهشی نیز از نظر انتخاب جامعه آماری. حجم نمونه، تنظیم پرسشنامه، روایی و پایایی سؤالات در راستای اهداف تحقیق و روش آنالیز آماری (آنالیز تحلیلی و استنباطی) به شکل جدی دارای ایراد منطقی است و نمی‌توان به یافته‌های آن و ضرایب همبستگی یافته‌ها با شکل‌گیری انقلاب اسلامی اعتماد کرد. در پایان از محقق ارجمند جناب آقای رضا شریف‌پور و مرکز اسناد انقلاب اسلامی به دلیل طبع و نشر این اثر سپاسگزاریم.

● آنچه که در شکل‌گیری انقلاب اسلامی نقش اساسی داشت مهیا شدن نرم‌افزاری در عرصه فکر و اندیشه مردم ایران بود که در مساجد بهم پیوست و گسترش یافت.